K sporu medzi ekonomickou slobodou a ekonomickou demokraciou¹

Vladimír Manda

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, SR

MANDA, V.: Toward the Disputation Between Economic Freedom and Economic Democracy.

Philosophica Critica, vol. 1, 2015, no. 1, ISSN 1339-8970, pp. 5–20

The aim of this paper is to analyze some aspects of the dispute between modern-day concepts of economic freedom and economic democracy. Economic freedom was highlighted in liberal thinking in the first quarter of the 20th century, especially in the works of L. Mises, in response to the formation of the modern liberalism, which sought in the interests of the welfare state to intervene in the economic sphere of society. The idea of economic freedom as man's individual freedom was highlighted against the entrance of the state into the economic sphere. Advocates of economic democracy became active at the end of the 20th century and beginning of the 21st century, especially under the pressure of the global economic crisis of 2008 and growing wealth inequalities. This paper focuses mainly on the conceptual differences associated with the concept of economic freedom and economic democracy. We are looking for an answer to the question why the concept of economic freedom excludes the concept of economic democracy, when it is clear, that from purely theoretical point of view, the concept of economic freedom and economic democracy have to be mutually conditioned.

Key words: Economic freedom – Economic democracy – Liberalism

Diskusia o ľudskej slobode, ako jednom z hlavných sporných bodov medzi bývalým svetom kapitalizmu, ktorý sa pasoval do role slobodného sveta a socializmu,

¹ Príspevok je čiastkovým výsledkom riešenia vedeckého projektu VEGA – 1/0565/13 *Idey človeka, slobody a súkromného vlastníctva v sociálno-filozofickom myslení raného novoveku.*

označovaného za neslobodný svet človeka, neutíchajú ani po „vít'azstve slobodného“ kapitalistického systému. Je zaujímavé, aj keď nie celkom prekvapujúce, že jednou z významných oblastí diskusie o ľudskej slobode sa stáva sféra ekonomického života buržoáznej spoločnosti. Táto bola tradične v protiklade k bývalej socialistickej plánovito riadenej ekonomike chápaná ako sféra slobodného uplatnenia ľudských síl a kapitálu. Dnes sa však stále viac dostáva do popredia odvrátená stránka ekonomickej slobody, ktorou je prekvapujúco jej nedemokratická povaha. Nedemokratická je spôsobom svojho fungovania, v rámci ktorého je riadená záujmom súkromných vlastníkov a nie záujmom všetkých zúčastnených na ekonomickom procese. Uvedený rozpor súčasne vyvoláva otázku, v akom zmysle je vlastne ekonomická sféra slobodná? Napriek tomu, že spory o povahu ekonomickej sféry buržoáznej spoločnosti siahajú do 19. storočia, vo svojej súčasnej podobe sa objavujú približne v 20. rokoch minulého storočia.

K pionierom ekonomickej demokracie v 20. storočí patrí G. D. H. Cole (1889–1959), anglický politický teoretik a člen Fabiánskej spoločnosti. Vo svojej práci *Guild Socialism* (1920) zdôrazňuje, že „demokraciu je potrebné uplatniť nie len na špeciálnu sféru spoločnosti známu ako ‚politika‘, ale na každú formu sociálnej činnosti a najmä na ekonomiku a priemysel rovnako ako na politické orgány“ (Cole 1920, 14). Na druhej strane sa v Rakúsku objavuje práca L. Misesa (1881–1973) *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920)² ako reakcia na nadšenie vtedajších intelektuálov a politikov pre socializmus nie len v Rakúsku, ale aj Nemecku, Maďarsku a samozrejme v Rusku, obhajujúca slobodný trh, nezasahovanie štátu do ekonomiky a nutnosť súkromného vlastníctva. Mises ako predstaviteľ tzv. Rakúskej ekonomickej školy odmietal Marxov pracovný koncept hodnoty tovaru a presadzoval koncept tzv. subjektívnej hodnoty tovaru. Hodnota tovaru je vytváraná prostredníctvom trhových výmen a závisí v konečnom dôsledku na individuálnom hodnotení kupcov (Mises 2012, 8). To je jeden z kľúčových bodov k tomu, aby Mises konštatoval, že spoločné vlastníctvo výrobných prostriedkov zničí slobodnú povahu trhovej výmeny, čo sa odrazí na nemožnosti určovať hodnotu tovarov. Socialistická ekonomika, podľa neho vedie k „likvidácii racionality ekonomiky“ (Mises 2012, 23). Líniu myslenia presadzujúcu ekonomickú demokraciu možno chápať ako súčasť širšieho liberálneho sociálno-politického myslenia smerujúceho k predstavám o sociálnom štáte. Tento smer liberálneho myslenia bol už od svojho vzniku v protiklade s tradičným alebo klasickým liberálnym myslením uprednostňujúcim individuálnu, predovšetkým ekonomickú slobodu človeka pred jeho blahobytom.³

² V príspevku sa opierame o anglický preklad Misesovej práce vydaný v roku 2012.

³ Podľa M. Friedmana sa liberálne myslenie rozštiepilo koncom 19. storočia. Zatiaľ čo liberáli 19. storočia kládli dôraz na ľudskú slobodu tak liberáli 20. storočia začínajú zdôrazňovať blahobyt človeka (Friedman 1961, 7). Podobný názor má napríklad aj M.

Zástancovia klasického liberalizmu, dnes nazývaní libertariáni či neoliberalí videli alebo cítili v modernej forme liberalizmu využívajúcej vo veľkej miere zásahy štátu do ekonomickej sféry potenciálnu hrozbu socializmu, ktorý bol v ich očiach pevne spätý práve s regulačnou úlohou štátu voči ekonomickej sfére.⁴

Rozpad socialistickej sústavy oslavovaný v buržoázných politických kruhoch ako víťazstvo kapitalizmu a jeho princípov nevedol ani k vyriešeniu vnútorných problémov kapitalizmu a neprispel ani k vyriešeniu sporov medzi obhajcami ekonomickej slobody a ekonomickej demokracie. Skôr, opak je pravdou. Nebývalé rozšírenie kapitalizmu do krajín bývalého socialistického tábora viedlo k posilneniu moci nadnárodných korporácií a k premene korporatívneho kapitalizmu na svetový globálny systém. Strata ilúzií z jeho pôsobenia vo svetovom meradle je jednou z príčin prehlbujúcej sa kritiky kapitalizmu ako aj zdrojom hľadania nových alternatívnych usporiadaní spoločnosti (Howard – Dubb – McKinley 2014, 231). V tomto smere napríklad známy predstaviteľ ekonomickej demokracie D. Schweickart (1942) uvádza, že podnetom pre rozpracovanie teórie ekonomickej demokracie mu boli „veľké protesty proti neoliberalnej globalizácii, ktoré hlboko zarezovali vo verejnosti v novembri 1999“ (Schweickart 2010, 9). Celosvetová ekonomická kríza, ktorá vypukla v roku 2008 v podobe tzv. hypotekárnej krízy v USA priliala do pôvodnej diskusie medzi klasickým liberalizmom a jeho rôzne sociálne orientovanými odporcami nový „olej“, ktorý diskusiu nie len vyostřil, ale v určitom zmysle aj prehĺbil v tom smere, že ťažisko diskusie sa presúva z otázky, či je dôležitejšia sloboda alebo sociálny blahobyt občanov, na otázky samotného fungovania buržoázneho systému. Daný systém dnes musí riešiť minimálne tri závažné otázky: ako zabrániť ďalším ekonomickým krízam, ako riešiť katastrofálne sa prehlbujúcu majetkovú nerovnosť, ktorá ohrozuje demokratické základy buržoáznej spoločnosti a ako systém reformovať tak, aby sa zabránilo kolapsu globálneho ekosystému (Sťahel 2015).

V príspevku sa nebudeme venovať všetkým alternatívnym názorom na reformu kapitalizmu. Zameriavame sa len na spor medzi zástancami ekonomickej slo-

Bronfenbrenner (1955, 159). V uvedenej súvislosti upozorňujeme aj na nejednotnosť používaných názvov pre predstaviteľov liberalizmu. My sa budeme držať rozlíšenia, v rámci ktorého budeme liberálov do 19. storočia označovať ako tradičných liberálov a liberálov 20. storočia až do súčasnosti diferencovať na sociálnych liberálov, ktorí uznávajú zásahy štátu do ekonomiky za účelom zlepšenie životných podmienok obyvateľov a na neo-liberálov, ktorí vyzdvihujú hodnoty tradičných liberálov, ale na rozdiel od nich sú aj zástancami rôzne obmedzenej demokracie.

⁴ V zdôrazňovaní socialistického nebezpečenstva skrytého v zásahoch štátu do ekonomickej sféry života spoločnosti bol okrem Misesa známy predovšetkým F. A. Hayek, ktorý snahy o vedomú reguláciu a plánovanie v ekonomickej sfére chápal ako zavádzanie socialistických metód do buržoáznej spoločnosti (Hayek 1944).

body a ekonomickej demokracie. Napriek rozmanitým porážkam a prekážkam, myslenie neo-liberálov opierajúce sa predovšetkým o odkaz L. Misesa (1881–1973), F. A. Hayeka (1899–1992), M. Friedmana (1912–2006) a ďalších, predstavuje aj dnes významnú líniu súčasného sociálno-politického myslenia. Pokiaľ ide o hodnoty, opätovne vyzdvihujú do popredia význam súkromného vlastníctva, ekonomickú slobodu indivíduí, vládou neregulovaného ekonomickeho trhu a obmedzenú formu demokracie. Na vzniknuté krízové javy v spoločnosti majú v zásade len jednu odpoveď a tou je potreba ešte väčšej ekonomickej slobody pre pohyb kapitálu, potreba ešte menšej štátnej kontroly ekonomickeho podnikania.

Na strane druhej sa nachádzajú predstavitelia konceptov ekonomickej demokracie, ktorí sa opierajú predovšetkým o práce a iniciatívu amerického filozofa R. A. Dahla (1915–2014). Dahl vzbudil pozornosť nie len konceptom polyarchie, ale v práci *A Preface to Economic Democracy* (1985), rázne vyzdvihol požiadavku rozšírenia politickej demokracie aj do ekonomickej sféry v podobe tzv. ekonomickej demokracie. Zdôraznil, že „ak je demokracia oprávnená v riadení štátu, tak potom musí byť oprávnená aj v riadení ekonomickeho podnikov a povedať, že demokracia nie je oprávnená v riadení ekonomickeho podnikov implikuje, že nie je oprávnená ani v riadení štátu“ (Dahla 1985, 111). V súčasnosti je najznámejším predstaviteľom tejto línie D. Schweickart a jeho práca *After Capitalism* (2002).⁵

Spor medzi vyššie uvedenými predstaviteľmi ekonomickej slobody a ekonomickej demokracie je zaujímavý najmä z pohľadu teoretického. Z jazykového hľadiska sa výrazy ekonomická sloboda a ekonomická demokracia javia ako vzájomne sa dopĺňajúce výrazy, pretože tak, ako by sa mala ekonomická demokracia opierať o ekonomickú slobodu, platí to aj naopak, ekonomická sloboda by mala umožňovať ekonomickú demokraciu. Obdobný vzťah je napríklad aj medzi politickou slobodou a politickou demokraciou. Tam, kde majú občania politickú slobodu mali by mať aj možnosť demokratickeho rozhodovania o otázkach spoločného záujmu. A tam, kde je demokratické usporiadanie, mali by občania disponovať politickou slobodou. Napriek vyššie uvedenej jazykovej súvislosti termínov ekonomická sloboda a ekonomická demokracia sa v teoretických diskusiách javia ako vzájomne si odporujúce výrazy. Znamená to, že ekonomická sloboda a ekonomická demokracia chápané ako pojmy a nie ako obyčajné jazykové výrazy, si vzájomne odporujú. Otázkou teda je, akým pojmom ekonomickej slobody operujú neoliberali, ktorí nepripúšťajú možnosť ekonomickej demokracie a o aký pojem ekonomickej demokracie sa opierajú jej zástancovia, ktorí chcú ekonomickú demokraciou fakticky nahradiť neoliberálnu ekonomickú slobodu.

⁵ V príspevku sa opierame o slovenský preklad jeho práce: *Po kapitalizme* (2010). K reflexii Schweickartovej koncepcie ekonomickej demokracie v slovenskom prostredí pozri napr. (Dinuš – Hohoš 2011) a (Dinuš – Šabíková 2013).

V predloženom príspevku sa pokúsime ukázať vecný obsah uvedených pojmov ako aj hlavné dôvody protikladnosti pojmov ekonomická sloboda a ekonomická demokracia. V príspevku budeme postupovať tak, že najprv sa budeme venovať otázkam ekonomickej slobody a následne obrátíme pozornosť na problematiku ekonomickej demokracie. V závere zhrnieme výsledky, ku ktorým sme dospeli.

Ekonomická sloboda

Základy ekonomickej slobody v jej liberálnom ponímaní sa formovali už v 16. a 17. storočí, teda v ranom novoveku, a to predovšetkým v Holandsku a Anglicku. Na počiatku svojej „vítaznej“ historickej cesty sa ekonomická sloboda objavuje v nenápadnej všeobecnej forme majetkovej slobody alebo slobody vlastníka narábať so svojím majetkom podľa vlastného uváženia bez toho, aby mu panovník do jeho slobody svojvoľne zasahoval. Rozvíjajúca sa majetková sloboda čoskoro nachádza aj teoretické zdôvodnenie, a to predovšetkým v sociálno-politickej filozofii J. Locka (1632–1704). Vznik súkromného vlastníctva, v jeho nediferencovanej forme ako osobné vlastníctvo a vlastníctvo výrobných prostriedkov, teda vo forme majetku, nachádza v ľudskej práci. Základom a zdrojom súkromného vlastníctva je, podľa jeho slávnej tézy to, že každý človek je vlastníkom svojej osoby, nad ktorou má moc len on sám a teda je aj vlastníkom jej praktického uplatnenia, t. j. práce a následne aj jej produktov (Locke 1967, 305). Človek svojou prácou vkladá do predmetu práce, do pracovného materiálu, časť svojej osoby a tým ju premieňa na časť seba samého, na časť svojej osoby ako vec podliehajúcu jeho vôli. Napriek tomu, že dodnes je Lockove chápanie vzniku súkromného vlastníctva jedným z teoretických základov liberálneho myslenia, nepatrí k často citovaným autorom na podporu ekonomickej slobody. Je to vyvolané najmä tým, že v jeho textoch sa síce objavuje majetková sloboda, ale nie ekonomická sloboda, hoci jasné náznaky nezasahovania štátnej moci do ekonomickej sféry sa u neho už nachádzajú.⁶ Na rozdiel od dnešných liberálov si Locke uvedomoval, že ak osoba vlastní len svoju pracovnú silu a môže sa do určitej miery rozhodovať o tom, či

⁶ Locke sa venoval aj ekonomickým otázkam. V piatom zväzku *The Works of John Locke*. (London 1823) sa nachádzajú tri ekonomické štúdie: *Some Consideration of the Consequences of the Lowering of Interest and the Raising the Value of Money* (1691), *For encouraging the Coining of Silver Money in England, and after for keeping it here* (1695), a *Further Consideration concerning Raising the Value of Money* (1695). Locke sa tu zaoberá najmä otázkami funkcie peňazí v spoločnosti, otázkami úrokov a dôsledkami jeho štátnej regulácie ako aj otázkami zahraničného obchodu. Ich relatívne systematickým skúmaním sa Locke stal jedným z priekopníkov ekonomickej vedy.

bude pracovať alebo nie, či bude pracovať u jedného alebo druhého zamestnávateľa, tak táto možnosť voľby, respektíve takáto sloboda osobe neposkytuje automaticky ani ekonomickú, a v tých časoch, dokonca ani politickú slobodu.

Vlastným teoretickým zdrojom zástancov ekonomickej slobody je predovšetkým práca A. Smitha (1723–1790) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).⁷ V tejto práci sú explicitne zdôraznené tie momenty ekonomickej činnosti, ktoré sa stávajú súčasťou konceptu ekonomickej slobody. Smith vo svojej práci položil dôraz na nedotknuteľnosť súkromného vlastníctva: „Vlastníctvo, ktoré má každý človek vo svojej práci a ktorá je základom všetkých ostatných foriem vlastníctva, je súčasne aj najsvätejším a nedotknuteľným vlastníctvom“ (Smith 2007, 100). Zdôrazňoval slobodu každého narábať so svojim vlastníctvom podľa svojich záujmov, ktorú poníma ako prirodzené právo každého človeka (Smith 2007, 82). Právo slobodne narábať so svojim vlastníctvom Smith vzťahoval nie len na majetok, ale aj na vlastníctvo pracovnej sily. V tomto duchu napríklad zdôrazňuje, že: „Dedičstvo chudobného človeka leží v jeho sile a šikovnosti jeho rúk, a brániť mu v tom, aby túto silu a šikovnosť využil spôsobom, ktorý považuje za prospešný bez toho, aby poškodil susedov, je čistým násilím na jeho svätom vlastníctve. Je to zjavné zasahovanie do slobody oboch, robotníka ako aj tých, ktorí by ich mohli zamestnať“ (Smith 2007, 100). Smith sa rovnako jasne vyjadruje aj za nezasahovanie štátu do ekonomickej sféry a domnieva sa, že „systém prirodzenej slobody“, v rámci ktorého je každý človek ponechaný na svoje rozhodovanie, pokiaľ nezasahuje do práv druhého je ten najlepší systém (Smith 2007, 533). Miestom, kde sa slobodná ekonomická aktivita indivíduí stretáva a prirodzene koordinuje je trh. Napriek tomu, že každý v rámci trhu sleduje svoj vlastný záujem je nútený vstupovať do vzťahov s druhými preto, lebo svoj vlastný záujem môže uspokojiť len prostredníctvom uspokojenia záujmu druhého. To, čo núti indivíduá k vzájomným ekonomickým vzťahom nie je nejaká vonkajšia sila, ale je to ich vlastný záujem a potreba, ktorá ich k tomu núti. V tomto zmysle je trh slobodným trhom, t. j. nie je regulovaný politickými silami (Smith 2007, 349). U Smitha sa nachádza známa idea „neviditeľnej ruky“, ktorá spôsobuje, že napriek tomu, že nikto z účastníkov trhu nesleduje vo svojej činnosti všeobecný záujem celku, neviditeľná ruka trhu, ktorá pôsobí akoby poza ich chrbát, vedie k rastu bohatstva spoločnosti ako celku (Smith 2007, 349).

Napriek tomu, že u Smitha sa nachádza takmer kompletný koncept ekonomickej slobody, nie je možné ho považovať za „kompletného“ liberála. Smith, rovnako ako Locke a ďalší, boli síce zástancami majetkovej, respektíve ekonomickej slobody, ale neboli zástancami individuálnej politickej slobody pre všetkých. Smith je v danej veci veľmi otvorený a jasný, keď konštatuje: „Kde je veľké bohatstvo, tam je veľká nerovnosť. Pretože, kde je jeden veľmi bohatý človek, tam

⁷ Pracujeme s elektronickým vydáním z roku 2007.

musí byť najmenej päťsto chudákov a bohatstvo niekoľkých vyvoláva biedu mnohých. Nadbytok bohatého spôsobuje biedu chudákov, ktorí sú často hnaní nedostatkom a povzbudzovaní závisťou napadnúť majetok boháča. Vlastník bohatstva vysokej hodnoty, ktoré je výsledkom akumulácie práce mnohých rokov a generácií môže každú noc pokojne spávať len preto, že je pod ochranou občianskeho magistrátu. Celý čas je obkolesený neznámymi nepriateľmi, pred ktorými môže byť ochránený len silnou rukou občianskeho magistrátu. Nadobudnutie cenného a rozsiahleho vlastníctva, preto nevyhnutne vyžaduje založenie občianskej vlády. Kde nie je vlastníctvo, vláda nie je potrebná (Smith 2007, 550). V uvedenej súvislosti W. D. Grampp (1965) hovorí o tzv. paradoxe ekonomickej a politickej slobody. Predstavitelia klasickej ekonómie neboli ochotní presadzovať ekonomický liberalizmus aj do sféry politickej, do podoby všeobecného hlasovacieho práva a kontroly činnosti vlády (Grampp 1965, 50). Boli presvedčení, že človek musí mať nejaké slobody, ale neboli presvedčení o tom, že všetci by mali mať rovnakú slobodu (Grampp 1965, 52). K tomu, aby sa liberalizmus mohol stať všeobecnou teóriou spoločnosti a nie len ekonomickou teóriou, bolo potrebné, aby sa politická sloboda stala všeobecnou slobodou a politická forma usporiadania bola regulovaná všeobecným hlasovacím právom. Ako vieme, na Európskom kontinente k tomu došlo až v 20. storočí a preto neprekvapuje, ak sa medzi liberalizmom 19. a 20. storočia prejavuje rozdiel najmä v tom, že nový liberalizmus neodmieta zasahovanie štátu do ekonomickej sféry (Friedman 1961, 7).

Ekonomická sloboda v dnešnej podobe je z vecného hľadiska len rozvinutím princípov obsiahnutých v Smithovom učení. Je presadzovaná nie len vo sfére politickej, ale je obhajovaná aj rozmanitými akademickými inštitúciami, z ktorých najznámejšie sú Heritage Foundation, Fraser institute, Kochov inštitút a Liberty Fund.⁸ Prvé dva inštitúty pravidelne zverejňujú svoje správy o stave ekonomickej slobody vo svete. Heritage Foundation vydáva v spolupráci s Wall Street Journal tzv. „Index of Economy Freedom“ a Fraser institute vydáva *Economic Freedom of the World*.

Súčasní obhajcovia ekonomickej slobody nevychádzajú z jednotného pojmového vymedzenia ekonomickej slobody. Napríklad R. A. Lawson (2008) vymedzuje ekonomickú slobodu ako ekonomický systém súkromného vlastníctva a slobodného trhu. Hlavnými prvkami ekonomickej slobody sú osobná voľba, dobrovoľná výmena, sloboda konkurovať na trhu a ochrana osoby a vlastníctva. T. Miller a A. B. Kim (2014, 79) definujú ekonomickú slobodu ako stav, v ktorom každé individuum môže konať s maximálnou autonómiou, samostatnosťou a s minimálnymi prekážkami v snahe o ich ekonomické živobytie a väčšiu prosperitu. Jadrom každej diskusie o ekonomickej slobode je kritická reflexia vzťahu medzi individuiami a vládou. J. Gwartney, R. Lawson, J. Hall (2014, 1) tiež definujú

⁸ U nás na Slovensku pôsobí v duchu ekonomickej slobody najmä Nadácia F. A. Hayeka.

ekonomickú slobodu ako stav, v rámci ktorého majú indivíduá možnosť si voľiť ako aj vstupovať do dobrovoľných výmen potiaľ, pokiaľ nepoškodzujú osoby alebo vlastníctvo druhých. Indivíduá majú právo na voľný čas, na svoje vlohy a zdroje, ale nemajú právo brať veci druhým alebo požadovať od druhých, aby ich zabezpečovali vecami. Použitie násilia, krádeže, klamstva a fyzického napadnutia nie je dovolené v ekonomicky slobodnej spoločnosti, ale inak sú indivíduá slobodné vo voľbe, obchodovaní a spolupráci s druhými a konkurovať druhým, ako uznajú za vhodné.

Napriek faktu, že jednotlivé koncepty ekonomickej slobody sa vzájomne líšia, zhodujú sa predovšetkým v obhajobe súkromného vlastníctva, v práve vlastníka nakladať so svojim vlastníctvom podľa svojich záujmov, v uznaní existencie tzv. slobodného trhu, t. j. trhu, ktorý nie je štátom regulovaný a úlohu štátu fakticky redukuje na zabezpečenie práv vlastníkov. Z hľadiska štrukturálneho, ekonomická sloboda vystupuje ako systém slobôd sledovaním ktorých je možné merať ekonomickú slobodu vo svete. Napríklad Heritage Foundation hodnotí krajiny podľa 4 hlavných skupín znakov. Prvá skupina znakov sa nazýva „Rule of Law“ a vzťahuje sa k ochrane vlastníckych práv. Druhá skupina znakov nazývaná „Government Size“ vyjadruje ekonomické náklady vlády. Tretia skupina nazvaná „Regulatory Efficiency“ skúma formy a rozsah zasahovania štátu do slobody obchodu, slobody práce a štvrtú skupinu nazývanú „Market Openness“ tvoria znaky charakterizujúce otvorenosť trhu, slobodu investovania a finančnú slobodu (Index 2015, 91). Kritériá Fraser Institute sú obdobné, ako vyššie uvedené kritériá, ale sa odlišne nazývajú a sú relatívne inak zoskupené. Fraser Institute skúma veľkosť vlády, právny systém a ochranu vlastníctva, finančnú politiku vlády, slobodu obchodu a reguláciu ekonomickej sféry (Gwartney – Lawson – Hall 2014, 4).

Spoločným znakom konceptov ekonomickej slobody a z nášho pohľadu aj ich vážnym nedostatkom je to, že ani v jednom prípade nediferencujú rozdiel medzi osobným a súkromným vlastníctvom a v rámci súkromného vlastníctva sa nerobí rozdiel medzi individuálnym súkromným a kapitalistickým súkromným vlastníctvom.⁹ Prehliadanie rozdielu medzi osobným a súkromným vlastníctvom vedie k tomu, že bežné užívanie osobného vlastníctva, napríklad užívanie svojich topánok je chápané ako slobodná ekonomická činnosť. Nerozlišovanie v rámci súkromného vlastníctva medzi individuálnym a kapitalistickým súkromným vlastníctvom má za následok, že sa na ekonomickom trhu nediferencuje medzi postavením vlastníka výrobných prostriedkov, t. j. kapitalistom a postavením vlastníka pracovnej sily, t. j. vlastníkom námezdnnej pracovnej sily. V dôsledku prehliadania

⁹ Pod osobným vlastníctvom tu máme na mysli vlastníctvo, ktoré slúži na uspokojovanie osobných potrieb človeka či už je hnutelné alebo nie. Nie je to vlastníctvo, ktoré človek používa na produkciu ekonomických hodnôt. Osobné vlastníctvo je ohraničené šírkou a kvalitou našich osobných potrieb.

rozdielov vo formách vlastníctva sa vlastník výrobných prostriedkov, či už je to pôda, suroviny, továrne a pod., kladie v rámci trhových slobodných vzťahov na rovnakú úroveň ako vlastník pracovnej sily. Z ekonomického hľadiska je nutné, aby sa výrobné prostriedky, ktoré sú vo vlastníctve jednej osoby a pracovná sila, ktorá je vo vlastníctve inej osoby spojili, pretože bez ich spojenia k žiadnemu ekonomickému procesu nedôjde. To znamená, že majiteľ výrobných prostriedkov nebude mať zisk a vlastník pracovnej sily nebude mať mzdu. Každý sa rozhoduje vstúpiť do daného procesu dobrovoľne v tom zmysle, že nie je nejakou vonkajšou fyzickou silou k tomu nútený. Ale „sily“, ktoré ich k tomu vedú sú rôzne. Majiteľ výrobných prostriedkov je do procesu hnaný vlastnou predstavou dosiahnutia zisku a robotník je do procesu hnaný tlakom vlastných životných potrieb, tlakom jeho vlastného života. V tomto zmysle A. Moore už v 17. storočí poznamenáva, že zaberanie spoločnej pôdy súkromníkmi, ktoré ostatných oberá o prostriedky na obživu, „dáva chudobným záujem k drine, ktorú by teror nikdy nedokázal“ (Hill 1991, 52).¹⁰ Vlastník pracovnej sily ide na trh práce nie preto, že sa chce zúčastňovať konkurencie, že chce podnikat' a dosahovať zisk, ale preto, aby mohol primeraným spôsobom uspokojovať svoje životné potreby a potreby svojej rodiny. Vlastník pracovnej sily vstupuje na ekonomický trh nie slobodne, ale z nutnosti. Ak teda skúmame kritériá ekonomickej slobody hlbšie, ukáže sa, že ten, kto z ich realizácie profituje, nie je masa pracovnej sily, ale podnikatelia. Čím je väčšia ekonomická sloboda, t. j. čím menej štát zasahuje, reguluje, zdaňuje atď., tým viac zisku im ostáva. Z vymedzenia ekonomickej slobody je teda zrejmé, že táto sloboda sa na masu pracovnej sily, ktorá vlieva skutočný „život“ do mŕtveho kapitálu, nijako nevzťahuje. Nie je to jednoducho sloboda nakladať s akýmkoľvek majetkom ako chceme.

Sloboda nakladať s osobným vlastníctvom podľa svojich potrieb a predstáv je sociálnou a nie ekonomickou slobodou človeka. Sociálna sloboda človeka nespočíva v slobode ekonomicky produkovať, ale v slobode uspokojovať svoje potreby a záujmy, v slobode rozvíjať svoju osobu. Aj sociálna sloboda závisí od rozsahu vlastníctva, ale v danom prípade nejde o vlastníctvo výrobných prostriedkov, ale len predmetov osobnej spotreby. Sociálna sloboda sa objavuje tam, kde má človek vlastníctvo, pomocou ktorého môže uspokojovať svoje základné a iné osobné potreby. Ekonomická sloboda začína tam, kde sa objavuje vlastníctvo, ktoré môže byť použité ako kapitál, t. j. na produkciu tovarov a služieb za účelom dosahovania zisku.

Z vymedzenia ekonomickej slobody opierajúcej sa o súkromné vlastníctvo je jasné, prečo liberáli, napriek tomu, že neustále hovoria o ekonomickej slobode, nehovoria nič o ekonomickej demokracii. V súkromných podnikoch ju realizovať

¹⁰ Preto napríklad Marx vo svojom diele *Kapitál* hovorí o slobode námezdnnej pracovnej sily len ako o „formálne slobodnej práci“ (Marx 1985, 628).

nie je možné, lebo osoby, s ohľadom na predmet rozhodovania, ktorým je práve rozhodovanie o použití kapitálu, nie sú vzájomne v rovnom a nezávislom postavení. Ani spájanie súkromných vlastníkov do rozmanitých korporácií nie je dôvodom vzniku ekonomickej demokracie, pretože v takýchto korporáciách sa nerozhoduje demokraticky, t. j. v zmysle jedna osoba jeden hlas, ale rozhoduje sa na základe veľkosti vloženého kapitálu. Rozhoduje ten, kto má viac ako 50 % vloženého kapitálu nezávisle na tom, či je to len jeden vlastník alebo je ich viac.

Ekonomická demokracia

Koncept ekonomickej demokracie doteraz nemal to šťastie, aby mu bol v dejinách ľudstva poskytnutý priestor na plný rozvoj a to aj napriek tomu, že sa v teoretickej podobe objavuje v rámci rozmanitých konceptov socializmu už od polovice 19. storočia. V podobe politického projektu, ktorý je v určitej opozícii voči ideológii socializmu, tak aj ideológii liberalizmu sa objavuje až v 20. storočí (Malleson 2013, 85). Ekonomická demokracia dnes jestvuje stále len vo forme predstáv a hypotéz, ale nie vo forme ekonomickej reality. My obrátíme svoju pozornosť najskôr k teoretickému vymedzeniu ekonomickej demokracie a následne sa bude venovať niektorým aspektom Schweickartovej a Ellermanovej koncepcie ekonomickej slobody.

Ak je ekonomická demokracia len inou formou politickej demokracie, na čom sa všetci zhodujú, t. j. je demokraciou, ktorá sa má uplatniť v ekonomickej sfére, tak by malo platiť, že základné princípy demokracie či už vo sfére politickej alebo ekonomickej by mali byť tie isté. Ekonomická demokracia rovnako ako politická nutne predpokladá slobodné a rovnoprávne indivíduá. V politickej demokracii je sloboda indivídua v tom, že pri svojom rozhodovaní o spoločných politických otázkach nie je podriadené moci žiadneho iného indivídua. Podobne aj v ekonomickej demokracii musia byť indivíduá vo svojom rozhodovaní ekonomicky slobodné, t. j. ani jedno nemôže byť podriadené ekonomickej moci iného indivídua. V podmienkach ekonomickej slobody si indivíduá nie sú vzájomne rovné, pretože niektoré indivíduá sú prostredníctvom súkromného vlastníctva podriadené iným. Preto je objektívnou podmienkou uplatnenia ekonomickej demokracie len spoločné a rovné vlastníctvo výrobných prostriedkov. Spoločné znamená, že o ňom môžu rozhodovať len všetci spoločne a rovné znamená, že pri rozhodovaní o vlastníctve má každý spoluvlastník len jeden hlas, ktorý sa rovná hlasu druhého spoluvlastníka. Uvedené spoločné vlastníctvo nie je sumou individuálnych podielov či už rovných alebo nie, ale povedané rečou niektorých stredovekých teoretikov, je to vlastníctvo, kde každé individuum je vlastníkom, ale žiadne nič individuálne nevlastní.

K demokratickému rozhodovaniu o spoločnom vlastníctve je potrebné, aby rozmanité indivíduá spoločenského celku vytvorili umelú formu svojho spoločenstva, t. j. formu, v ktorej bude každý vystupovať ako slobodný a rovný vo vzťahu k druhému a ktorá im pomôže vyjadriť ich spoločnú vôľu. Z hľadiska politickej demokracie, podobou takéhoto umelého celku je nesporne demokratický štát. V rámci demokratického buržoázneho štátu, ktorý sa v ekonomickej oblasti opiera o súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov, sa demokracia neuplatňuje v ekonomickej sfére, čo vedie k vnútornej rozdvajenosti buržoáznej spoločnosti. Politická sféra je regulovaná demokraticky a ekonomická je regulovaná nedemokraticky, slobodou súkromných vlastníkov.

V časoch existencie socialistického štátu, napriek tomu, že z politického či morského hľadiska nemal v pravom zmysle demokratickú povahu, v ekonomickej sfére boli vytvorené základné predpoklady pre uplatnenie ekonomickej demokracie.¹¹ Ústava Československej socialistickej republiky v čl. 8 deklarovala, že štátne vlastníctvo je vlastníctvom všetkého ľudu, t. j. skrze štát môže ľud ako celok rozhodovať o svojom vlastníctve. Aj následné zakladanie tzv. národných podnikov, prostredníctvom ktorých štát ako predstaviteľ vlastníka delegoval časť národného majetku do správy zriaďovaných národných podnikov, bolo v súlade s formovaním ekonomickej demokracie. Avšak na rozdiel od družstevného vlastníctva, kde sa vo veľkej miere uplatnila ekonomická demokracia vo forme družstevnej demokracie, národné podniky to šťastie nemali. Bolo to podmienené tým, že v ich organizácii a riadení nebola uplatnená ekonomická demokracia, ale štátne direktívne riadenie. Riadenie národného majetku bolo poznačené špecifickým vnútorným rozporom. O národnom majetku ako takom, po formálnej stránke, rozhodovali občania prostredníctvom volených orgánov (národné zhromaždenie, krajské, okresné a miestne národné výbory), ale o jednotlivých častiach národného majetku zverených do rúk národným podnikom už nerozhodovali volení predstavitelia vlastníkov, ale štátom poverení zástupcovia.

Ekonomická demokracia, tak ako aj politická demokracia, si vyžadujú demokratické rozhodovanie tak o celku, ako aj o častiach daného celku. Demokratické rozhodovanie o celku je rozhodovaním o všeobecných a záväzných formách vzťahujúcich sa na všetky časti celku, v našom prípade, na všetky časti spoločného vlastníctva. Časti celku, okrem spoločných vlastností, majú aj rôzne špecifické vlastnosti, ktoré si vyžadujú osobité, špeciálne rozhodovanie o ich uplatnení v prospech daného celku. Demokratické rozhodovanie o použití špecifických častí celku, napríklad na úrovni podniku, by malo zabezpečiť nielen podriadenie sa

¹¹ Súčasní predstavitelia ekonomickej demokracie pri svojich konceptoch neberú príliš do úvahy skúsenosti nadobudnuté socializmom s plánovaním ekonomiky. Všeobecne, bez hlbšej argumentácie odmietajú socialistický model ekonomiky s výnimkou skúsenosti s modelom robotníckej samosprávy uplatňovaným v bývalej Juhoslávii.

časti celku, ale zároveň aj rešpektovanie záujmov danej časti v rámci celku. Za socializmu, v časoch existencie spoločného vlastníctva, bola jednota všeobecného a zvláštneho, spoločného a špecifického, nahradená jednostrannou nadvládou všeobecného. Jednotlivé alebo zvláštne sa muselo jednoznačne podriaďovať centrálnemu. V danom aspekte treba vidieť príčinu toho, prečo sa socialistické vlastníctvo nedostalo k plnému rozvinutiu ekonomickej demokracie. Tu je snád' aj jeden z dôvodov, prečo sa občania bývalej Československej socialistickej republiky výrazne nevzpierali tomu, keď ich „rodiaci“ sa buržoázny demokratický štát formou reštitúcií a privatizácii národného majetku zbavil spoločného národného majetku.

Ako sme uviedli vyššie, k najvýraznejším zástancom ekonomickej demokracie dnes patrí D. Schweickart.¹² Vo svojej práci *Po kapitalizme* (2010), načrtol svoju víziu ekonomickej demokracie, ktorú považuje za určitý model *morálneho socializmu* (Schweickart 2010, 9). Koncept ekonomickej demokracie, ku ktorému sa dopracoval, by bolo možné zhrnúť do štyroch bodov: zrušenie súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov a ich prevedenie do vlastníctva spoločnosti, zamestnanecká samospráva podnikov, uchovanie trhu s tovarmi a službami a spoločenská kontrola investícií (Schweickart 2010, 72). Predložený model sa snaží o určitú symbiózu prvkov kapitalistického a socialistického systému. Zo socialistického systému je to nesporne spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov, ktoré by spoločnosť prenajímala zamestnaneckým samosprávam. Model zamestnaneckej samosprávy je prevzatý alebo inšpirovaný bývalými samosprávami v Juhoslávii ako aj v súčasnosti jestvujúcimi formami samospráv, napríklad Španielskej spoločnosti Mondragon. Kapitalistickým prvkom v danom modeli ekonomickej demokracie je nesporne snaha o uchovanie trhu pre konkurenciu medzi vyrobenými tovarmi a službami, v čom by mala byť určitá záruka dosahovania efektívnosti používania výrobných prostriedkov (Schweickart 2010, 75). V načrtnutom koncepte ekonomickej demokracie je celkom prirodzene viacero nejasných bodov, ale ja by som rád upozornil len na jednu nejasnosť. Schweickart totiž na jednej strane predpokladá, že samosprávne podniky budú dosahovať predajom svojich tovarov na trhu zisk tak ako v kapitalizme, ale na strane druhej, práca nebude vstupovať do ceny tovaru ako nákladová položka, ale len ako zvyšková položka. „Práca vystupuje ako zvyšková nároková strana. Pracujúci dostanú všetko čo ostane po zaplatení nepracovných nákladov...“ (Schweickart 2010, 76). Pointa je v tom, že či už sa cena práce započíta ako nákladová alebo zvyšková položka do ceny tovaru, započítať sa musí, lebo potom nie je jasné, ako by cena predaného tovaru mohla zabezpečiť mzdu alebo podiel pracujúcich podniku. Okrem toho Schweickart vymedzuje zisk či už pre kapitalistov

¹² Podrobný prehľad o súčasnom záujme o problematiku ekonomickej demokracie je možné nájsť u T. Mallesona (2013, 85).

alebo pre samosprávne podniky ako rozdiel medzi „totálnym predajom“ a „totálnymi nákladmi“ (Schweickart 2010, 76). Prehliada fakt, že v kapitalistických podnikoch tento rozdiel je ziskom pre kapitalistu, ale je dosahovaný práve tým, že robotníkovi neplatí za odvedenú prácu, ale mu platí hodnotu jeho pracovnej sily. Zisk potom plynie z toho, že robotník svojim reálnym pracovným výkonom vytvorí väčšiu hodnotu než je hodnota jeho pracovnej sily, ktorú mu kapitalista vypláti vo forme mzdy. V prípade samosprávnych podnikov, ktoré si ponechajú všetko, čo im ostane po zaplatení „nepracovných nákladov“, im nemôže ostať nijaký zisk, ale len hodnota práce, ktorú do tovarov vložili. To znamená, že ak by dosiahli či už pozitívny alebo negatívny rozdiel medzi všetkými svojimi nákladmi a príjmami z predaného tovaru, bol by to rozdiel vyvolaný väčšou alebo menšou efektívnosťou ich výroby oproti ich konkurencii. Teda ich „zisk“ alebo strata by boli súčasne stratou alebo „ziskom“ pre ich konkurentov. Výrazom „zisk“ sa v danom prípade označuje niečo, čo sa kvalitatívne odlišuje svojou podstatou od kapitalistického zisku.¹³ Z nášho pohľadu, cieľom samosprávnych podnikov za predpokladu spoločného vlastníctva výrobných prostriedkov nemôže byť dosahovanie ziskov. Ich cieľom by malo byť efektívne uspokojovanie potrieb spoločnosti. Kto ich bude uspokojovať najefektívnejšie, ten ostane na trhu a kto nie, musí zaniknúť alebo zvýšiť svoju efektívnosť.

Schweickartov model ekonomickej demokracie samozrejme nie je jediným modelom, v rámci ktorého sa princíp ekonomickej slobody považuje za nedostatočný pre celkový rozvoj spoločnosti. Nesporne zaujímavou postavou zasadzujúcou sa za ekonomickú demokraciu je aj D. P. Ellerman (1993). Tvrdí, že celý západný systém, štruktúra ekonomiky, ktorá sa nazýva kapitalistickou je zlá. Systém je zlý, pretože používa spôsoby a metódy, ktoré sú v rozpore s kapitalistickými inštitúciami. Súčasný ekonomický systém, podľa neho, porušuje tak princíp súkromného vlastníctva, ako aj princíp demokracie. Základom kapitalizmu je výroba organizovaná prostredníctvom vzťahu zamestnávateľ – zamestnanec. Alternatívou tohto systému je trhovú ekonomiku súkromného vlastníctva, kde každý zamestnáva sám seba alebo sa zamestnávajú spoločne. Organizácie, kde robotníci a manažéri pracujú spoločne pre seba budeme nazývať „self-employment firm“ alebo „worker-owned firm“ alebo „a democratic firm“ (Ellerman 1993, 1). Jadrom jeho kritiky je prenájom pracovnej sily kapitálom, čím sa, podľa Ellermana, porušuje právo individua na súkromné vlastníctvo jeho pracovnej sily. Následne ani produkty vlastnej práce danému individuu nepatria, lebo v rámci zamestnaneckého vzťahu sa vzdáva súkromného vlastníctva svojej pracovnej sily. Preto podľa Ellermana, ak sa odstráni prenájom pracovnej sily kapitálom, tak sa odstráni aj vykorisťovanie a súčasne vlastník pracovnej sily bude aj vlastníkom produktu svojej práce. K tomu je potrebné, aby na rozdiel od

¹³ V danej interpretácii sa pridržujeme Marxovho výkladu zisku (Marx 1987, 61–63).

predchádzajúcej formy zamestnaneckých vzťahov, podniky patriace spojeným výrobcam, t. j. „self-employment firms“, si prenajímali kapitál a nie naopak, tak ako je to teraz. Z predaja vyrobených tovarov sa vráti kapitalistovi jeho kapitál a pre seba si ponechá zvyšok (Ellerman 1993, 151–159).¹⁴

Záver

Z analýzy ekonomickej slobody v jej liberálnom ponímaní je zrejmé, že je protikladná ekonomickej demokracii. Liberálna ekonomická sloboda je slobodou súkromných vlastníkov dosahovať ekonomickým použitím svojho vlastníctva zisk. Ekonomická konkurencia alebo boj súkromných vlastníkov o zisk v rámci „slobodného“ trhu ukazuje, že zisk jedného je súčasne nevyhnutne stratou druhého a teda sloboda jedného súkromného vlastníka je zároveň obmedzením alebo popretím slobody druhého. Tu, vo sfére ekonomickej konkurencie medzi súkromnými vlastníkmi má svoj pôvod známa liberálna predstava o slobode individua ako o priestore, kde sloboda jedného je ohraničená slobodou druhého.

Ekonomická demokracia, ako vízia nového usporiadania ekonomickej sféry života spoločnosti nebuduje na súkromnom vlastníctve, ale na spoločnom a rovnom vlastníctve výrobných prostriedkov všetkými príslušníkmi danej spoločnosti. Spoloční a rovní vlastníci výrobných prostriedkov majú jeden spoločný záujem a preto si nemôžu vzájomne konkurovať ako vlastníci. Konkurencia sa ich týka len ako konkrétnych výrobcov, ako viac alebo menej efektívnych užívateľov zverených výrobných prostriedkov a nie ako vlastníkov. Preto tu do popredia vystupujú ich osobnostné, odborné-praktické schopnosti a zručnosti pri zabezpečovaní potrieb spoločnosti. Cieľom tejto konkurencie nie je zisk, ale čo najlepšie a najefektívnejšie uspokojovanie potrieb človeka. Ich ekonomická sloboda nemá povahu súkromnej, vzájomne ohraničenej slobody súkromných vlastníkov, ako v prípade liberálnej ekonomickej slobody, ale spoločnej slobody, kde sloboda každého individua je sprostredkovaná slobodou iného individua.

¹⁴ Niektorí autori nachádzajú čiastočnú podporu ekonomickej demokracii aj v prácach J. Rawlsa. Napríklad O'Neill (2009, 379) konštatuje, že hoci je Rawls bežne chápaný ako zástanca „welfare state“, tak vo svojich posledných prácach konštatuje, že „welfare state“ nie je schopný plne realizovať hodnoty spravodlivosti a najmä hodnotu rovných príležitostí a preto voči konceptom „welfare state“ kladie koncept *property* „owning democracy“, čím zdôrazňuje nutnosť regulácie súkromného vlastníctva demokratickým štátom.

Literatúra

- BRONFENBRENNER, M. (1955): Two Concepts of Economic Freedom. In: *ETHICS*, 1955, Vol. LXV, No. 3, pp. 157–170.
- COLE, G. D. H. (1920): *Guild Socialism*. London: Leonard Parsons.
- DAHL, R. D. (1985): *A Preface to Economic Democracy*. California: University of California Press.
- DINUŠ, P. – HOHOŠ, L. (eds.) (2011): *Svet v bode obratu. Systémové alternatívy kapitalizmu*. Bratislava: Veda.
- DINUŠ, P. – ŠABÍKOVÁ, K. (eds.) (2013): *Ekonomická demokracia dnes. Od teórie k praxi*. Bratislava: Veda.
- ELLERMAN, D. P. (1993): *Property and Contract in Economic: The Case for Economic Democracy*. Blackwell Pub.
- FRIEDMAN, M. (1961): Capitalism and Freedom. In: *New Individualist Review*. Indianapolis: Liberty Press Edition.
- GRAMPP, W. D. (1965): *Economic liberalism. Volume II*. New York: Random House.
- GWARTNEY, J. – LAWSON, R. – HALL, B. (2014): *Economic Freedom of the World. Annual Re-port*. Fraser Institute. Online. Web. 15. March. 2015
<http://www.freetheworld.com/datasets_efw.html>
- HAYEK, F. A. (1944): *The Road to Serfdom*. London and New York: Routledge.
- HILL, CH. (1991): *The World Turned Upside Down*. New York: PENGUIN BOOKS.
- HOWARD, T. – DUBB, S. – MCKINLEY, S. (2014): Economic democracy. In: *Achieving Sustainability: Visions, Principles, and Practices, 1st Edition*. Rowe, D. (ed) (eBook). Maccmilan Reference USA.
- LAWSON, R. A. (2008): Economic freedom. In: *The Concise Ecylo-pedia of Economics. Liberty Fund 2008*. Online. Web. 21. March. 2015
<<http://www.econlib.org/library/Enc/Economic Freedom.html>>
- LOCKE, J. (1967): *Two Treatises of Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LOCKE, J. (1823): *The Works of John Locke*. In Ten Volumes. Volume V. London.
- MARX, K. (1985): *Kapitál. Prvý zväzok*. Bratislava: Pravda.
- MARX, K. (1987): *Kapitál. Zväzok tretí*. Bratislava: Pravda.
- MILLER, T. – KIM, A. B. (2014): Defining Economic Freedom. In: *Index Of Economic Freedom*. Washington, New York: The Heritage Foundation and Dow Jones & Company, Inc.
- MISES, L. (2012): *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Alabama: MISES INSTITUTE.
- O'NEILL, M. (2009): Liberty, Equality and Property-Owning Democracy. In: *Journal of Social Science Philosophy*. Vol. 40. No. 3., 2009, pp. 379–396.
- SCHWEICKART, D. (2010): *Po kapitalizme*. Bratislava: Spolok slovenských spisovateľov.

- SCHWEICKART, D. (1992): *Economic democracy: A worthy Socialism that would really work. Science & Society*, Vol. 56, No. 1, 1992, pp. 9–38.
- SMITH, A. (2007): *An Inquiry into the nature and Causes of the Wealth of nations*. ΜεταLibri.
- SŤAHEL, R. (2015): Environmentálna zodpovednosť a environmentálna bezpečnosť. In: *Filozofia*, 2015, roč. 70, č. 1, s. 1–12.
- (2015): *Index of Economic Freedom*. Washington, New York: The Heritage Foundation and Dow Jones & Company, Inc.
- ÚSTAVA ČESKOSLOVENSKEJ SOCIALISTICKEJ REPUBLIKY. Zákon č. 100/1960 Zb. zo dňa 11. 07. 1960. Online. Web. 19. March. 2015 <<http://www.zakonypreludi.sk/zz/1960-100>>.

Vladimír Manda

Katedra filozofie

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Hodžova 1

949 74 Nitra

Slovenská republika

vmanda@ukf.sk